

Majid Gholami-Jalise, "Translation of the Bible into Persian up to the Twentieth Century" *Iran Nameh*, 27: 4 (2012), 62-77.

ترجمه‌های چایی کتاب مقدس به زبان فارسی تا قرن بیستم میلادی

مجید غلامی جلیسه

پژوهشگر متون چاپ سنگی

Majid Qolami-Jalise

jalise@bayaz.ir

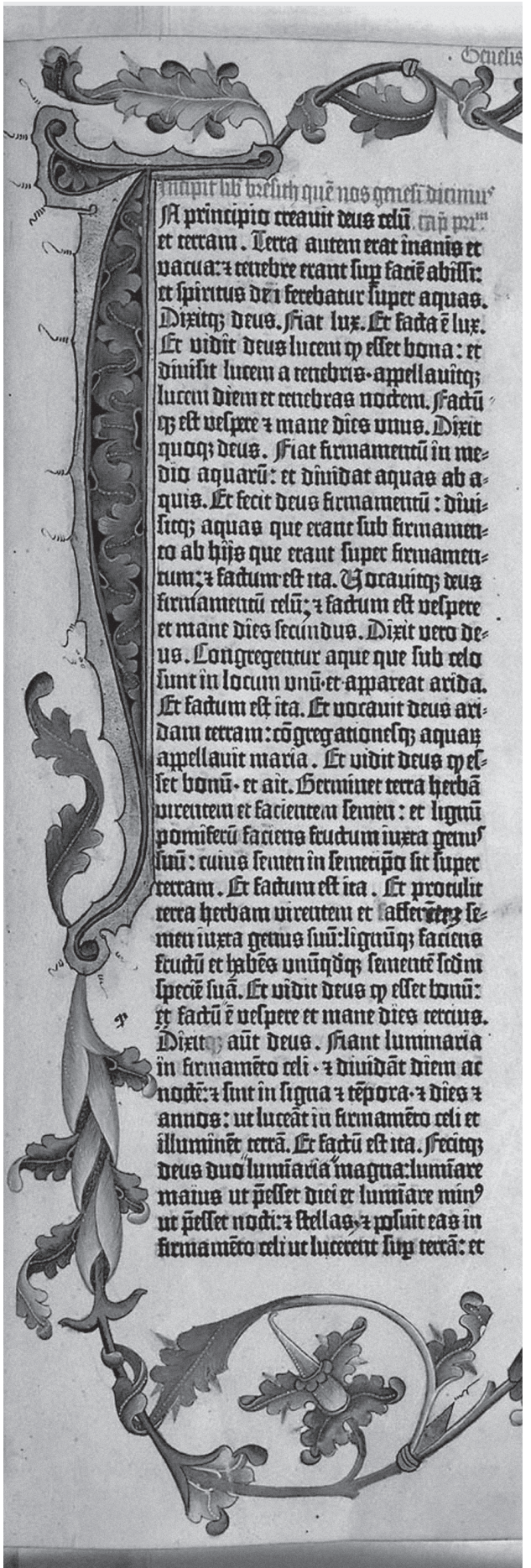
۱۴۰۸

مجید غلامی جلیسه مدیر مؤسسه بیاض است که در زمینه پژوهش در عرصه متون چاپ سنگی فعالیت می‌کند. برخی از آثار او عبارت‌اند از بیاض: فهرستگان کتاب‌های چاپ سنگی منتشره در دنیا، تاریخ چاپ سنگی اصفهان، فهرست کتاب‌های چاپ سنگی مرکز تحقیقات حوزه علمیة اصفهان و بیش از چهل مقاله در زمینه چاپ و نشر.

ISSN 0892-4147 print/ISSN 2159-421X online/2012/27.4/62-77

اعتقاد به دین همواره انگیزه‌ای قوی برای اشاعه و تبلیغ آن بوده است. حضور ادیان گوناگون در ایران موجب شده است که پیروان هر یک به تبلیغ و اشاعهٔ دین خود پردازند؛ امری که در جای جای تاریخ ایران مشهود است. هرچند در برهه‌هایی به دلایل سیاسی و مذهبی متفاوت شاهد صعود و نزول تبلیغات دینی در ایران بوده‌ایم، پیروان ادیان از تلاش برای روشن نگاه داشتن چراغ دین خود دست نکشیده‌اند. حتی امروزه نیز به‌رغم محدودیت‌های سیاسی و اعمال فشارهای فراوان از جانب دولت و طرفداران دیگر ادیان، تبلیغ و تبشیر ادیان به صورت‌های روزآمد برقرار است و هر کدام با تعصب در صدد اثبات حقانیت خودند. در این میان، کلیسا در تاریخ پرفراز و نشیب ایران همواره از منظر تبلیغی خاصی به گسترهٔ جغرافیایی ایران و فارسی‌زبانان نگریسته است و تبلیغاتش در دوره‌هایی از تاریخ، مانند دوران صفویه و قاجار، بسیار پررنگ‌تر بوده است.

^۱لئون میناسیان، «کوچانیدن آرامنه به اصفهان»، در مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه (اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۰)، جلد ۱، ۳۶۲.

شاه عباس صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸/ق/۱۵۸۷-۱۶۲۹)

فارسی به معرفی کتاب‌های چاپی عهدین تا قرن بیستم میلادی و مشخصاً در قرن نوزدهم میلادی خواهیم پرداخت.

در آغاز پادشاهی با مشکلات متعددی روبه‌رو بود. تاخت و تاز و تجاوزگری‌های ازبکان در

شرق، پرتغالی‌ها در جنوب و عثمانی‌ها در غرب و شمال‌غربی بخشی از مشکلات او در این دوران به حساب می‌آمد. ستم حکومت عثمانی بر ساکنان مناطقی از ایرانی که به اشغال درآورده بودند چنان مردم این نواحی را درمانده کرد که هر روز آرزوی رهایی از این شرایط سخت را داشتند. شاه ایران نیز در فکر آن بود که مناطق از دست‌رفته در حکومت پدرش را باز پس گیرد. ساکنان این مناطق، به‌ویژه ارمنه و دیگر ملل قفقاز از جمله گرجیان، نیز از دست عثمانی دل خوشی نداشتند.^۱ همین عوامل موجب شد شاه عباس در ۱۰۰۸/ق/۱۶۰۰ ارمنه را به اصفهان بکچانند. تشکیل جلفای جدید در آن سوی رودخانه در جنوب اصفهان و لطف و عنایت شاه عباس به ارمنه مهاجر زمینه را برای نفوذ این فرقه مذهبی در قلب ایران آماده کرد. عنایت ویژه صفویه در زمان شاه عباس دوم (حک. ۱۰۵۲-

۱۰۷۷/ق/۱۶۴۲-۱۶۶۶) نیز به گونه‌ای ویژه برقرار بود. بعد از دوره صفویه، نفوذ ادیان و پیروان آنها در ایران به شدت دوران صفویه و حکومت شاه عباس اول در ایران نبود، اما در عین حال تلاش‌هایی هرچند اندک برای حفظ پیروان و جلب دیگران در جایجای ایران صورت می‌گرفت. این روند تا آغاز حکومت قاجار ادامه داشت. در این برهه از تاریخ ایران بود که ادیان مسیحی، یهودی و زرتشتی جانی دوباره یافتند و ظهور ادیان و فرقه‌هایی چون بابیت، بهائیت و شیخیه ممکن شد. در دوران قاجار، به سبب مراودات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی با اروپا و رفت و آمد تاجران و مسیونرها و رجال سیاسی، کلیسا در ایران قدرتی بیشتر یافت. این در حالی است که در این زمان نفوذ مسیونرها در ایران دوچندان شده، فعالیت‌های تبشیری از کیفیت و کمیت بیشتری نسبت

به دوران صفویه برخوردار بود. یکی از مهم‌ترین دلایل این اوج‌گیری قطعاً ظهور صنعت چاپ در قرن پانزدهم میلادی در اروپا و گسترش آن در کشورهای اسلامی و فارسی‌زبان بود؛ ابزاری که پیش از آن در دست کلیسا نبود. این در حالی است که در عصر صفوی هنوز چاپ به زبان فارسی گسترش پیدا نکرده بود و اروپا طی سه قرن فرصت یافت این صنعت را بگستراند و بدین ترتیب، با ظهور چاپ حروف فارسی در آسیا ابزار مهمی برای تبلیغ هرچه بیشتر کلیسا فراهم شد. در این مقاله، ضمن معرفی اجمالی صنعت چاپ به استفاده کلیسا از این صنعت اشاره خواهیم کرد و در نهایت، ضمن اشاره به ظهور چاپ

ظهور صنعت چاپ در اروپا

صنعت چاپ به معنای امروزی با انتشار انجیل به‌دست یوهان گوتنبرگ (Johannes Gutenberg, 1398-8641) در ۸۳۴/ش/۱۴۵۵ پا گرفت. گوتنبرگ از ۸۱۵/ش/۱۴۳۶ تا ۸۲۳/ش/۱۴۴۴ قالب حروف یا ماتریس را اختراع کرد و با استفاده از حروف فلزی متحرک شیوه نوین چاپ را پدید آورد. او ابتدا برای هریک از حروف، حرکت‌ها و نشانه‌های سجاوندی یک سنبه نشانی از فلز سخت ساخت. بعد سنبه را در فلزی نرم‌تر کوبید تا قالبی برای ریختن قطعاتی مشابه همان حروف پدید آید. جنس این حروف همبسته‌ای از سرب، آنتیموان و قلع بود.^۲ اولین کتابی که گوتنبرگ با این روش در تیراژ چهل و نه نسخه به چاپ رساند انجیل بود که به انجیل گوتنبرگ یا انجیل چهل و دو سطری معروف شد. گوتنبرگ این کتاب را در فاصله سال‌های ۸۳۳/ش/۱۴۵۴ تا ۸۳۴/ش/۱۴۵۵ به چاپ رساند.^۳

بدین صورت، چاپ کتاب در تیراژ وسیع در اروپا آغاز شد و به زودی چنان سرعتی گرفت که به جرأت می‌باید آن را منشأ بسیاری از تحولات اروپا دانست. در این میان، به یقین سهم کلیسا در استفاده از این صنعت به منظور گسترش مذهب بسیار بیشتر از سهم تجار یا دانشمندان در گسترش تجارت و علم بود، به گونه‌ای که حجم عمده کتاب‌های منتشرشده در قرن پانزدهم میلادی را کتب مذهبی تشکیل می‌دهند. رایج‌ترین زبان انتشار آثار لاتین بود و بعد از آن دیگر زبان‌های اروپایی، بسته به گستردگی و صد البته بسته به امکان استفاده از فناوری چاپ، قرار داشتند. در آغاز صنعت چاپ، زبان عربی که زبان جهان اسلام بود هیچ جایگاهی در انتشار آثار چاپی نداشت و زبان فارسی نیز چنین بود.

مسیحیان بعد از فتح اندلس به دست طارق بن زیاد (م. ۱۰۰/ق/۷۲۰) در قرن هشتم میلادی تمایل بسیار به شناخت مسلمانان پیدا کردند و از ابتدای قرن نهم میلادی تلاش بیشتری در یادگیری آداب و علوم مسلمانان به عمل آوردند و از اواخر همین قرن بود که ترجمه آثار ارزشمند اسلامی را به زبان لاتین آغاز

^۱ غلامعلی حداد عادل، دانشنامه جهان اسلام (تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۸۶)، جلد ۱۱، ۶۰۹.
^۲ تعالذ عزب و احمد منصور، الكتاب العربی المطبوع (قاهره: الدار المصریه اللبنانیة، ۲۰۰۸)، ۳۹.

شماره	سال نشر	نام کتاب	محل انتشار
۱	۱۵۱۴	صلاة السواعی	فانو
۲	۱۵۱۶	المزامیر	جنووا
۳	۱۵۳۸	دستور زبان عربی	پاریس
۴	۱۵۳۹	صلاة السواعی	پاوی
۵	۱۵۶۶	اعتقاد الامانه الارتدکسیه کنیسه روما	روم
۶	۱۵۸۳	رساله بولس الرسول الی اهل غلاطیه	هایدلبرگ
۷	۱۵۸۴	الصلوات السبع	رم
۸	۱۵۸۵	البستان فی عجائب الارض والبلدان	رم
۹	۱۵۹۰	فی الحركات السماویه و جوامع علم النجوم	فرانکفورت
۱۰	۱۵۹۱	بشارة يسوع المسيح	رم
۱۱	۱۵۹۱	الانجيل	رم
۱۲	۱۵۹۲	الكافیه	رم
۱۳	۱۵۹۲	نزهة المشتاق فی ذكر الامصار و الاقطار والبلدان	رم
۱۴	۱۵۹۳	القانون فی الطب	رم
۱۵	۱۵۹۳	النجاه (مختصر الشفاء)	رم
۱۶	۱۵۹۴	تحریر اصول الهندسه لاقليدس	رم
۱۷	۱۵۹۵	اعتقاد الامانه الارتدکسیه کنیسه روما	رم
۱۸	۱۹۵۹	مزمور الخمسين	لیدن
۱۹	۱۶۱۰	التصريف العزى	رم
۲۰	۱۶۱۳	التعليم المسيحي	رم
۲۱	۱۶۱۳	الانجيل	رم
۲۲	۱۶۱۳	معجم بالعربيه واللاتينيه	لیدن
۲۳	۱۶۱۶	العهد الجديد	لیدن
۲۴	۱۶۱۶	فی الصناعات النحویه	پاریس
۲۵	۱۶۱۸	فی الحركات السماویه و جوامع علم النجوم	فرانکفورت
۲۶	۱۶۲۲	توراة موسى النبی	لیدن

جدول ۱.۱ اولین کتاب های چاپی عربی در اروپا.

کردند.^۴ بسیاری از راهبه‌های مسیحی به‌رغم مخالفت کلیسا عمر خود را صرف یادگیری زبان عربی و ترجمه آثار اسلامی به زبان لاتین کردند. جرارد دو کرونون، توماس آکویناس ایتالیایی و آلبرت گرانند آلمانی از جمله عالمانی بودند که در این بسیار کوشیدند.^۵ پس از سقوط غرناطه در ۱۴۹۲/۸۹۷، هرناوندو دو تالاورا، سراسقف شهر، معتقد بود که کشیش‌ها و رجال کلیساهای غرناطه برای مسیحی کردن مسلمانان باید با زبان آنها آشنا شوند. پدرو ال‌کالایی (Pedro de Alcalá)، راهبی اسپانیایی، در ۱۵۰۱/۹۰۶ با همین انگیزه کتابی با نام روشی آسان برای یادگیری زبان عربی (*Arte Para Ligeramente Saber La Lengua Arauiga*) تألیف و به علت عدم دسترسی به چاپخانه آن را در ۱۵۰۵/۹۱۰ با حروف عربی و با قالب‌های چوبی منتشر کرد.^۶

کلیسا رفته‌رفته دست از مخالفت با آموزش زبان عربی برداشت، زیرا دریافت برای گسترش هر چه بیشتر مسیحیت در کشورهای دیگر اولاً دانستن زبان و ثانیاً تزریق تفکرات مسیحی از طریق ترجمه و تکثیر افکار و عقاید کلیسا بسیار مفید و پراهمیت است. این تفکر تا آنجا پیش رفت که کلیسا در انتشار آثار به زبان عربی و فارسی و دیگر زبان‌ها پیش‌قدم شد. این امر بعد از تولد صنعت چاپ استراتژی کلیسا قرار گرفت. با نگاهی به فهرست آثار منتشرشده با چاپ گوتنبرگی یا چوبی در سده اول انتشار آثار به زبان عربی، از ابتدای ۱۵۱۴/۹۲۰، مشخص می‌شود که بیشترین کتاب‌های چاپ‌شده به زبان عربی، کتاب‌های دینی مسیحیت و برخی دیگر نیز کتب آموزش زبان عربی بودند که با هدف آموزش کشیشان نگاشته و به چاپ می‌رسیدند. در این میان عطش استفاده از منابع عربی در موضوعاتی چون طب، نجوم و ریاضیات برای استفاده از آثار بزرگانی چون رازی، ابن‌سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و دیگران دیگر علت شیوع چاپ کتاب به زبان عربی در کشورهای اروپایی به شمار می‌رود.

اولین کتاب عربی در اروپا در ۲۲ رجب ۹۲۰/۱۲ سپتامبر ۱۵۱۴ در فانو، شهر کوچکی در جنوب ایتالیا،

^۴ پاپ سیلوستر دوم، با نام اصلی ژربر (۹۹۹-۱۰۰۳)، از جمله این اشخاص بود. او که از مردم فرانسه بود در اسپانیا به تحصیل اخترشناسی و نجوم اسلامی پرداخت و کتب فراوانی را از زبان عربی به لاتین ترجمه کرد.
^۵ مجید غلامی جلیسه، تاریخ چاپ سنگی اصفهان (تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰)، ۲۵.
^۶ ابراهیم السامرائی، ندوه تاریخ الطباعة العربیة حتى انتهاء القرن التاسع عشر (ابوظبی: منشورات المجمع الثقافی، ۱۹۹۶)، ۵۲.

با نام صلاة السواعی منتشر شد. این کتاب مشتمل بر دعا‌های هفت‌گانه‌ای بود که کشیشان آنها را در طول شبانه‌روز می‌خواندند و با توجه به ادعیه کلیسای اسکندریه به نگارش درآمده بود. بعد از نگارش این اثر، صنعت چاپ رسماً وارد دنیای اسلام و جهان عرب شد.

کلیسا عزم خود را بر این نهاده بود که با قدرتی هرچه بیشتر از این صنعت برای پیشبرد اهداف خود استفاده کند و به همین سبب تلاش خود را در انتشار کتب مذهبی به زبان عربی دو چندان ساخت. دو سال بعد از انتشار صلاة السواعی، مزامیر (۱۵۱۶) با ترجمه‌های چندگانه عبری، یونانی، عربی، کلدانی و لاتین به همراه تفسیر عالمی مسلط به زبان‌های شرقی، یعنی آگوستین جاستینیانی (Agostino Giustiniani, 1470-1536)، بر آیاتی از آن با استفاده از حروف مغربی و با دو رنگ سیاه و قرمز چاپ و منتشر شد.

بعد از این کتاب نهضت چاپ آثار گوناگون به زبان عربی در اروپا گسترش پیدا کرد و در این میان آثار فراوانی از سوی کلیسا نوشته و عرضه شد. این امر فقط منحصر به کشورهای اروپایی مانند ایتالیا، هلند و لندن نبود و کلیسا سریعاً تصمیم گرفت با توجه به دور بودن کشورهای اسلامی و مشکلات انتقال آثار چاپ‌شده به این کشورها صنعت چاپ را برای استفاده بهتر مشربین از این ابزار بومی سازد و به این ترتیب، اولین تحرکات مسیحیان در کشورهای عربی شکل گرفت.

تا پیش از قرن هجدهم میلادی هیچ چاپخانه عربی در امپراطوری عثمانی راه‌اندازی نشده بود، اما پس از این تاریخ شاهد راه‌اندازی چاپخانه‌های فرقه‌هایی چون آرامنه در این دیار هستیم. اولین چاپخانه عبری در ۱۴۹۴/۸۹۹ در قسطنطنیه فعالیت خود را برای انتشار آثاری به زبان‌های عبری و لاتین آغاز کرد. مسیحیان اولین چاپخانه‌های عربی را در ۱۱۱۸/۱۷۰۶ در حلب راه‌اندازی کردند. مسیحیان که حلب را پل ارتباطی خود با جهان اسلام و شرق یافته بودند، با راه‌اندازی مجامع دینی و علمی در کلیساهای قدیمی و جدید این شهر و با ترجمه متون مذهبی خود به زبان عربی سعی در ترویج دین خود در امپراطوری عثمانی و کشورهای مسلمان آن دوران داشتند. از همین طریق بود که صنعت چاپ بعد از حلب، بیروت و استانبول در مصر نیز رونق گرفت و تقریباً بعد از مصر در دیگر کشورهای عرب زبان آن دوران جای خود را پیدا کرد.

اولین کتاب منتشرشده با حروف عربی در جهان عرب 'انجیلی' است که در ۱۱۱۸/۱۷۰۶ در حلب و در

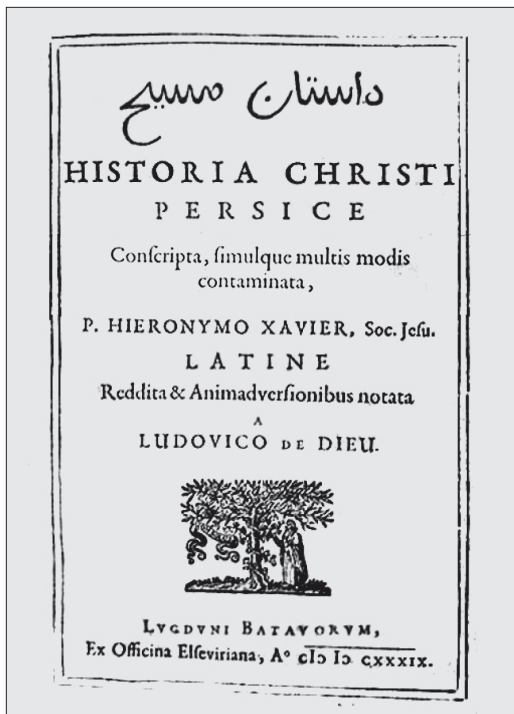
چاپخانه دارالبطریقیه به چاپ رسیده است. این انجیل مشتمل بر ۲۸۳ صفحه و از متن یونانی ترجمه شده است. در همین سال کتاب الزبور الالهی یا همان کتاب مزامیر، با ترجمه عبدالله بن فضل انطاکی در همین چاپخانه به چاپ می‌رسد.

در ابتدای قرن هجدهم میلادی حلب مرکز فرهنگی مسیحیت در جهان عرب می‌شود و بدین ترتیب، حرکت پرشتاب کلیسا برای انتشار هرچه بیشتر کتب مذهبی و اعتقادی در کشورهای عربی آغاز می‌شود و بعد از حلب شهرهای شیر در ۱۷۴۶/ق و بیروت در ۱۷۶۴/ق ۱۷۵۱ صاحب چاپخانه‌های عربی می‌شوند. قاسم سامرائی معتقد است که چاپ متون عربی و امدار چهار عامل صنعت کاغذسازی، تب مسیحیت، نفوذ استعمار و توسعه شرق‌شناسی بوده است.

متأسفانه در خصوص چاپ کتاب به زبان فارسی در اروپا اطلاعات چندانی در دست نیست، اما قطعاً چاپ کتاب به زبان فارسی نیز محصول مواجهه دو فرهنگ شرق و غرب و دو دین بزرگ آن زمان یعنی اسلام و مسیحیت بوده است. مرحوم تربیت از توراتی چهارزبانه به خط عبرانی نام می‌برد که به سال ۹۲۵ش/۱۵۴۶ در استانبول چاپ شده است و به 'تتراغلو' معروف است. با این حال، اولین کتاب فارسی که در اروپا با حروف فارسی به چاپ رسید و از آن اطلاع داریم، کتابی با نام داستان مسیح (*Historia Christi Persice*) است که مبلغ مسیحی، جروم خاویه، Jerónimo Javier (1549-1617)، آن را نگاشته و عبدالستاربن ابوالقاسم لاهوری آن را به سال ۱۰۲۷/ق ۱۶۱۲ ترجمه کرده است. مؤلف در این کتاب سعی کرده است با استفاده از روش داستانی به تبیین آرای اعتقادی مسیحیت بپردازد. این کتاب با ابعاد کاغذ ۱۹×۱۴ و متن ۱۶×۱۰ سانتی‌متر ۶۳۶ صفحه دارد و به سال ۱۰۴۹-۱۰۴۸/ق ۱۶۳۹ در شهر لوگدونی باتاواروم به چاپ رسیده است.

به انضمام کتاب فوق دو کتاب دیگر نیز در همین سال و در همین چاپخانه به چاپ رسیده است که در برخی نسخه‌های موجود از داستان مسیح در برخی از کتابخانه‌های دنیا یکپارچه با هم صحافی شده‌اند. کتاب دوم با نام داستان سن پیدرو (*Historia Christi persice conscripta*) در ۱۴۳ صفحه تدوین شده و کتاب سوم نیز با عنوان عنصرهای زبان فارسی (*Ludovici Dieu Rudimenta Linguae Persicae*) به آموزش مختصر زبان فارسی در ۹۵ صفحه می‌پردازد.

انتشار کتاب عنصرهای زبان فارسی نوشته کشیش لودویکو دو دیو در همین سال و در همین چاپخانه گواهی صادق بر تلاش کلیسا برای آموزش هرچه بهتر

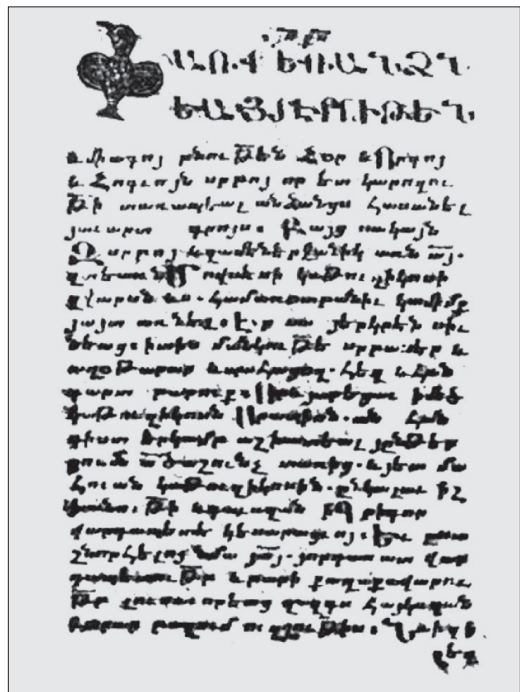

داستان مسیح، ۱۶۳۹.

و بیشتر زبان فارسی به منظور به کارگیری این زبان در تبلیغ مسیحیت به دست کشیشان است. با نگاهی اجمالی به این کتاب درمی یابیم بیشتر واژگان آن واژگان پرکاربرد مذهبی اند و حتی در انتهای کتاب نیز متنی که برای مرور آمده است بخشی از 'سفر پیدایش' است. دومین کتابی که در اروپا برای آموزش دستور زبان فارسی به چاپ رسید کتابی است که ایگناتیو آیزو در ۱۰۴۰/ش ۱۶۶۱ با نام دستور زبان فارسی نوشت. او یکی از اعضای هیئت مبلغان در تریپولی و جبل عامل لبنان بود و کتاب مذکور را در ۶۰ صفحه و در شهر رم به چاپ رساند. آموزش زبان فارسی و انتشار کتب آموزشی در اروپا در قرن هفدهم میلادی آغاز شد و در قرون بعد روندی صعودی یافت و حتی شکل و شمایل آکادمیک نیز به خود گرفت. نگاهی به آثاری از این دست که خاستگاه همه در ابتدا کلیسا بود و در ادامه حکومت‌ها و دانشگاه‌ها نیز از انتشار آنها حمایت می‌کردند نشان می‌دهد که این تلاش‌ها همه و همه از باب دست یافتن به قدرت بیشتر در تقابل بین ادیان و برای تشویق گرایش مردم دیگر کشورها و ادیان به کلیسا بوده است.

دستور زبان به‌تنهایی کارگشا نبود و مستشرقان و میسیونرها دریافته بودند که با دایره لغات اندک اولاً نمی‌توان به‌خوبی با اهل زبان تعامل برقرار کرد، ثانیاً نمی‌توان به مطالعه متون مذهبی دیگر ادیان پرداخت و ثالثاً ترجمه و انتشار متون کلیسایی در دیگر کشورها نیز ممکن نمی‌شود. بنابراین، از همان اوایل قرن هفدهم میلادی در کنار انتشار کتب آموزش زبان فارسی چاپ و انتشار واژه‌نامه‌ها نیز در دستور کار قرار گرفته بود. در ۱۰۳۰/ش ۱۶۵۱، اینیاس دوژوسوس فرهنگی فارسی و لاتین تألیف کرد و آن را در شهر روم به چاپ رساند. از دیگر اشخاصی که اقدام به نگارش و چاپ فرهنگ فارسی کردند می‌باید از فرانسوا مینسکی (Franciscus Meninski, 1623-1698) یاد کرد. او

مترجم سفارت لهستان در استانبول بود و فرهنگی به زبان‌های لاتین، عربی، ترکی و فارسی به نگارش درآورد و آن را در ۱۰۵۹/ش ۱۶۸۰ در وین به چاپ رساند. دیباچه این کتاب شرح مبسوطی در خصوص کتب صرف و نحو و لغات زبان‌های شرقی عرضه می‌کند. در ۱۰۶۰/ش ۱۶۸۱ کشیش فرانسوی، آنژ سن جوزف (Ange de Saint Joseph, 1697-1639)، کتابی با نام تفسیر مرکبات قرابادین پارسی در شهر پاریس فرانسه به چاپ سپرد و سه سال بعد، در ۱۰۶۳/ش ۱۶۸۴ کتاب دیگری با نام لغت فرنگ و پارس در آمستردام منتشر کرد. در ۱۲۴۷/ش ۱۸۶۸ نیز انتشار واژه‌نامه‌هایی چون واژه‌نامه فارسی ژان آگوست قولدس صورت گرفت.

ساغوس، جلفای اصفهان، ۱۰۴۹ق/۱۶۳۷م.

انتشار واژه‌نامه‌ها و دستور زبان‌های فارسی ایزاری مهم در یادگیری زبان‌های شرقی، خاصه زبان فارسی، بود و کلیسا مشخصاً این امر را با جدیت طی قرن‌ها دنبال می‌کرد تا آنجا که بسیاری از کشیشان یا وابستگان کلیسا را تشویق به انتشار کتبی در این خصوص می‌کرد. این روند در قرن نوزدهم میلادی نیز سرعت بسیار داشت. در این حوزه، کلیسا مستشرقان و حتی فارسی‌زبانان ایرانی را نیز به کار گرفت، چنانکه از باب نمونه می‌توان به میرزا محمدابراهیم (۱۱۷۹-۱۲۳۳/ش/۱۸۰۰-۱۸۵۴) اشاره کرد که بعد از ورود به لندن و اشتغال به تدریس در دانشگاه هیلبری در ۱۲۲۰/ش/۱۸۴۱ اقدام به تالیف و چاپ کتاب دستور زبان فارسی کرد. سی و سه سال بعد، در ۱۲۵۴/ش/۱۸۷۵، این کتاب به زبان آلمانی و با ترجمه مستشرق آلمانی، هاینریش فلیشر، منتشر شد.

شایان توجه است که هم‌زمان با چاپ کتاب داستان مسیح در لیدن هلند، در اصفهان تلاش کلیسا به منظور استفاده از این صنعت برای دستیابی به اهدافش آغاز شده بود. در دوره حکومت صفویان، عده‌ای از بازرگانان ارمنی اولین چاپخانه حروفی با حروف ارمنی را به جلفای اصفهان وارد کردند. خلیفه خاچادور کیساراتسی (Khachator Kesaratsi, 1590-1649) در کلیسای وانک جلفای اصفهان در ۱۰۱۷/ش/۱۶۳۸ اولین کتاب را در ایران و خاورمیانه با نام ساغموس (Saghmosaran) یا زبور داود با حروف ارمنی به چاپ رسانید. به سبب نداشتن تجربه کافی و فقدان تجهیزات مناسب انتشار این اثر یک سال و پنج ماه به طول انجامید. خلیفه خاچادور متوجه می‌شود که با وسایل عادی خود نمی‌تواند چاپ زیبایی داشته باشد و تصمیم می‌گیرد خلیفه هوانس را به اروپا بفرستد تا با روش چاپ آشنا شود. خلیفه هوانس در ۱۰۱۸/ش/۱۶۳۹ به اروپا میرود، حدود هفت سال در ایتالیا می‌ماند و در ۱۰۲۳/ش/۱۶۴۴ در شهر لیورنو کتاب زبور داود را در ۳۹۲ صفحه به چاپ می‌رساند و برای معلم خود خاچادور می‌فرستد، ولی در هنگام بازگشت او خلیفه خاچادور دار فانی را وداع می‌گوید. تا قبل از بازگشت خلیفه هوانس، خاچادور بیکار ننشسته و دومین کتاب را در چاپخانه جلفا در ۱۰۲۰/ش/۱۶۴۱ با عنوان سرگذشت پدران روحانی (Harantsvark) به چاپ می‌رساند.

این کتاب شرح حال زندگانی پدران روحانی عیسوی و مشتمل بر ۷۰۵ صفحه به ابعاد ۲۵/۵ × ۱۸/۵ × ۸/۵ سانتی‌متر به صورت دو ستونه است که صفحات آن با حروف الفبای ارمنی شماره‌گذاری شده است. در همین سال کتاب

دیگری با نام کتب نماز خاص (Xorhdatetr) نیز در ۴۸ صفحه به چاپ رسید. در سال بعد، ۱۰۲۱/ش/۱۶۴۲، کتاب دیگری با نام مراسم کلیسا (Zhamagirk) در این چاپخانه در ۶۹۹ صفحه به چاپ رسید. خلیفه هوانس بعد از بازگشت به کلیسای وانک با ماشین چاپ خود فقط یک کتاب با نام بارزاتومار یا کتاب راهنمای تقویم را در ۱۰۲۶/ش/۱۶۴۷ در ۸۳ صفحه به چاپ رساند. البته در ۱۰۲۹/ش/۱۶۵۰ مبادرت به چاپ کتاب مقدس کرد که این کار به علت مخالفت همکارانش ناتمام ماند و او نیز کلیسای جلفا را ترک کرد.

در کتاب لغت فرنگ و پارس، نوشته آنژ سن جوزف (۱۶۸۴)، ذیل کلمه باصمه اشاراتی به چاپ کتاب توسط ارامنه در اصفهان شده است که در نوع خود جالب توجه است: «باصمه‌خانه، کارخانه بصری، مطبع، حضرات پادریان کرملی میدانی میر بصمه عربی و پارسی در خانه خود ساخته بودند و هنوز دارند و ارامنه نیز در جلفا بصمه ارمنی داشته.»^۷ اینکه سن جوزف این اطلاعات را از کجا آورده است بر ما معلوم نیست، اما حداقل چاپ کتاب به توسط ارامنه در آن دوران برای ما اثبات شده است. با این حال این مطلب که پادریان کرملی در اصفهان چاپخانه عربی و فارسی داشته و به این دو زبان در اصفهان کتاب به چاپ می‌رسانده است از نکات مبهم این گفتار است، زیرا تاکنون کتابی با این مشخصات یافت نشده است.

چاپ فارسی در شرق نیز برای اولین بار از هند آغاز شد. به‌رغم حضور استعماری بریتانیایی‌ها در جنوب هند، زبان رسمی و فرهنگی هند هنوز زبان فارسی بود و کمپانی هند شرقی و مقام‌های انگلیسی شبه‌قاره با آنکه برای تغییر زبان ملی هند بسیار کوشیدند، به منظور آگاهی مردم از قانون‌ها، آئین‌نامه‌ها و فرمان‌های حکومتی ناگزیر از کاربرد زبان فارسی بودند. نخستین پیامد این احتیاج چاپ مجموعه مقررات مربوط به کمپانی هند شرقی در ۱۱۸۸/ق/۱۷۷۴ به دو زبان فارسی و انگلیسی بود که البته در لندن چاپ شد.^۸ دوری راه و لزوم چاپ مطالب لازم به فارسی سر وارن هستینگر را

^۷Gazophylacium linguae Persarumtriplicilinguarumclavi, Italice, Latine, Gallice, nec non specialibuspraepceptisejusdem linguae reseratum (Amstelodami: ex officinaJansonio-Waesbergiana, 1684), 416.

^۸پیش از این پرتغالی‌ها نخستین چاپخانه را در ۱۵۶۳/ق/۱۵۵۶ در کالج سن پاول در گوا راه‌اندازی کرده بودند و برای اولین بار نسخه‌ای از کتاب مقدس چندزبانه سلطنتی را منتشر ساختند. بگریه به دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۱، ۶۲۷.

بر آن داشت یکی از کارمندان خود، چارلز ویلکینز (Charles Wikins, 1749-1836) را مأمور تهیه حروف چاپی بنگالی و نستعلیق فارسی کند. به دستور او چاپخانه‌ای در کلکته برپا شد که نخستین محصول آن کتاب واژه‌نامه مختصر انگلیسی به فارسی، نوشته فرانسس گلادوین (Francis Gladwin, 1744-1812) در ۱۱۹۴ ق/۱۷۸۰ بود.^۹

بعد از این تاریخ و به واسطه تلاش‌های ویلکینز چاپ کتاب به زبان فارسی در شبه قاره رونق گرفت و چاپخانه‌های متعددی در شهرهای متفاوت هند چون کلکته، بمبئی و بنگال راه‌اندازی شدند. عمده این چاپخانه‌ها برای چاپ کتاب‌های فارسی از حروفی چاپی که ویلکینز اختراع کرده بود بهره می‌برند. حروف نستعلیق ویلکینز آن چنان با اقبال روبه‌رو شد که چند سال بعد در لندن عمده کتاب‌های فارسی با همین حروف نستعلیق چاپ می‌شدند. در حقیقت می‌شود حروف اختراعی ویلکینز را نقطه عطف چاپ به زبان فارسی در دنیا به حساب آورد، زیرا پیش از این حروفی که در چاپ کتاب‌های فارسی به کار می‌رفت حروف خط نسخ عربی بود و حتی در بسیاری از چاپخانه‌ها چهار حرف پ، ژ، گ و چ نیز در کار نبود. به این ترتیب، در ابتدای قرن نوزدهم میلادی عمدتاً دو عامل، اختراع ماشین‌های چاپ صنعتی در اروپا و اختراع حروف فارسی به دست ویلکینز، نقش بسیار مهم و شگرفی در چاپ و تکثیر کتاب به زبان فارسی در دنیا داشتند.^{۱۰}

مهم‌ترین شیوه‌های تبلیغی کلیسا در آسیا، خاصه در خاورمیانه و هند، در این قرن ترجمه و توزیع کتاب مقدس بود. کلیسا ابزار را شناخته بود و با توجه به پیشرفت گسترده صنعت چاپ، استفاده از این امکان برای ترویج هرچه بیشتر عقاید خود را در صدر شیوه‌های تبلیغی خود قرار داده بود. در ادامه بخش‌هایی از این تلاش را بیان می‌کنیم. با این حال، چون کتاب مقدس پیش از اختراع صنعت چاپ نیز به فارسی ترجمه شده بود، اشارهای به این ترجمه‌ها نیز لازم است.

ترجمه‌های کتاب مقدس قبل از قرن نوزدهم میلادی

قدیمی‌ترین نسخه فارسی کتاب مقدس یهود مشتمل

بر قطعاتی از این کتاب است که در گنیزه قاهره کشف و به برخی از کتابخانه‌های اروپا و امریکا منتقل شده است. عمده این نسخه‌ها متعلق به دوره قبل از مغول‌اند و می‌باید آنها را نقطه آغاز ترجمه‌های فارسی متون یهودی به شمار آورد. بسیاری از این قطعه‌ها هنوز رتبه‌بندی نشده است، اما مسلماً این قطعه‌ها متعلق به شش نسخه خطی متفاوت‌اند.^{۱۱} اولین ترجمه باقی‌مانده از انجیل نسخه‌ای از 'دیاتسرون' است که عزالدین محمدبن مظفر آن را در قرن سیزدهم میلادی ترجمه کرده است. نسخه‌ای از این ترجمه به کتابت شخصی با نام ابراهیم‌بن شماس در ۹۵۴ق/۱۵۴۷ در کتابخانه لائورنتین فلورانس موجود است.^{۱۲} این ترجمه را ایران‌شناس ایتالیایی، جوزفه مسینا، در ۱۳۳۰ش/۱۹۵۱ در رم به چاپ رساند. نسخه‌های خطی فراوانی از عهد عتیق به زبان فارسی در کتابخانه‌های دنیا، خاصه کتابخانه واتیکان، وجود دارد و همچنین شمار فراوانی از این ترجمه‌ها در کتابخانه مؤسسه بن زوی نگهداری می‌شوند.^{۱۳}

از ابتدای قرن شانزدهم میلادی اولین تلاش‌ها برای چاپ عهد عتیق به زبان فارسی صورت گرفت و یهودیان فارسی‌زبان همپای رونق صنعت چاپ در صدد چاپ و انتشار کتاب مقدس خود به زبان فارسی برآمدند. درست در زمانی که زبان عربی در گهواره چاپ شروع به رشد و بالندگی کرده بود، فارسی‌زبانان یهود انتشار آثار مقدس خود به زبان فارسی را در قسطنطنیه، پایتخت عثمانی، آغاز می‌کنند؛ جایی که هنوز پای عرب‌زبانان به چاپخانه‌های آن دیار باز نشده بود. پیش از این گفتیم که اولین چاپخانه عبری در قسطنطنیه در ۸۷۳ش/۱۴۹۴ تأسیس شد و اولین چاپخانه عبری در نیمه اول قرن هجدهم میلادی در ۱۰۸۵ش/۱۷۰۶ در شهر حلب به دست مسیحیان. ۵۲ سال بعد از تأسیس اولین چاپخانه عبری در قسطنطنیه، قدیمی‌ترین نسخه چاپی عهد عتیق شامل ترجمه اسفار خمسه به زبان فارسی و البته با حروف عبری در این شهر به چاپ می‌رسد. این ترجمه را خاخام یعقوب‌بن یوسف طاووس برای استفاده یهودیان ساکن ایران نگاشته بود.^{۱۴} علاوه بر اصل عبری این کتاب ترجمه آرامی و عربی این اسفار به حروف عبری نیز در دست است.

^۹Jes P. Asmussen, "Bible vi. Judeo-Persian Translations," in *Encyclopaedia Iranica*, vol. IV, 208.

^{۱۲}ایرج افشار، "ترجمه هفتصدساله انجیل‌های چهارگانه"، یغما، سال ۴، شماره ۱۱ (بهار ۱۳۳۰)، ۵۰۳.

^{۱۳}Asmussen, "Bible," 208.

^۹جلیسه، تاریخ چاپ سنگی اصفهان، ۳۷.
^{۱۰}در خصوص گسترش صنعت چاپ در ابتدای قرن نوزدهم میلادی و استفاده کلیسا از این صنعت بنگرید به نیل گرین، "انقلاب استانهویی و چاپ فارسی"، ترجمه پریسا درخشان مقدم، ایران‌نامه، سال ۲۶، شماره ۴-۳ (پاییز و زمستان ۱۳۹۰)، ۱۳۷-۱۵۷.

یعقوب بن یوسف طاووس از جمله یهودیان دانشمند ایرانی بود که ظاهراً در فرهنگستان یهودی استانبول تدریس می‌کرد. این فرهنگستان را موسی هامون (۸۶۹-۹۵۵ش/۱۴۹۰-۱۵۷۶) پزشک سلطان سلیمان عثمانی تأسیس کرده بود.^{۱۵}

در ۱۰۳۱ش/۱۶۵۲ برایان والتون (Brian Walton, 1600-1661) اسقف لندن، پیشنهاد نگارش کتاب مقدس چندزبانه‌ای را داد که طی آن کتاب مقدس به ۹ زبان عبری، کلدی، سامری، سریانی، عربی، فارسی، حبشی، یونانی و لاتین ترجمه شد. این پروژه در همان سال تحت نظارت آبراهام ویلوک (Abraham Wheelock, 1593-1653)، پرفسور زبان عربی دانشگاه کمبریج، شروع و با مرگ او تحت نظر پیرسون تکمیل شد.^{۱۶} توماس هاید (Thomas Hyde, 1639-1703) یکی از شاگردان ویلوک که در آن سال‌ها زیر نظر او مشغول به فراگیری زبان‌های شرقی شده بود، مسئولیت برگرداندن ترجمه عهد عتیق را از ترجمه یعقوب بن یوسف عهده‌دار شد و بدین ترتیب، ترجمه یعقوب بن یوسف که پیش از این با حروف عبری به نگارش درآمده بود به زبان فارسی نگاشته شد. در ترجمه انجیل نیز از نسخه MS of Simon از کتابخانه بادلیان استفاده شد.^{۱۷} این ترجمه در ۱۰۳۶ش/۱۶۵۷ در لندن به چاپ رسید. نسخه‌های فراوانی از این چاپ در کتابخانه‌های گوناگون موجود است که از آن جمله است کتابخانه موزه بریتانیا.^{۱۸}

در قرن هجدهم میلادی تلاش‌هایی برای ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی صورت گرفت. از جمله اقدامات دستور نادرشاه برای ترجمه تورات، قرآن و اناجیل اربعه و بقیه دعاها از قبیل اعمال رسولان بود. ترجمه تورات بر عهده ملاهای قوم یهود ساکن ایران و ترجمه انجیل نیز زیر نظر کشیشان کاتولیک مستقر در ایران بر اساس متن عربی انجیل به دست میرزامهدی منشی استرآبادی و با همکاری میرمحمد معصوم بن عبدالحسین حسینی خاتون‌آبادی (۱۰۷۶-۱۱۵۵ق/۱۶۶۵-۱۷۴۲) و فرزندش

میرعبدالغنی خاتون‌آبادی (۱۱۰۰-۱۱۵۵ق/۱۶۸۹-۱۷۴۲) صورت گرفته است.^{۱۹} ترجمه بقیه دعاها از جمله 'اعمال رسولان' نیز با همت ارامنه اصفهان به انجام رسید. کار ترجمه در ماه صفر ۱۱۵۳ق/می ۱۷۴۰ شروع و میرزامهدی در اصفهان با دو دستیار مسلمان، چهار یهودی و هشت مسیحی به مدت یکسال مشغول به این کار بود و در ۱۱۵۴ق/۱۷۴۱ کار به پایان رسید.^{۲۰} هرچند گزارشاتی از چاپ این انجیل به ثبت رسیده است، گزارش چاپ آن قطعاً اشتباه است و فقط نسخه‌هایی خطی از این ترجمه در برخی از کتابخانه‌های دنیا یافت می‌شود.^{۲۱} در ۱۳۸۸ش/۲۰۰۹، رسول جعفریان ترجمه بخش انجیل این نسخه حاوی متی، مرقس، لوقا و یوحنا را با نام انجیل نادرشاهی بر اساس سه نسخه خطی کتابخانه واتیکان، کاخ گلستان تهران و نسخه کتابخانه ملی پاریس تصحیح کرد و انتشارات علم در تهران آن را به چاپ رساند.

ویلیام چمبرز (William Chambers, 1723-1796)، قاضی دیوان عالی فورت ویلیام در بنگال، از جمله اشخاصی بود که در اواخر قرن هجدهم میلادی دست به ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی زد. چمبرز بیست بخش کوتاه از متی را از زبان یونانی به فارسی ترجمه کرد.^{۲۲} در ۱۱۷۴ش/۱۷۹۵ فرانسیس گلاوین سه بخش از این ترجمه را در کتاب خود با نام منشآت فارسی در کلکته و با انتشارات کرونیکل به چاپ رساند. این ترجمه بعدها در ۱۱۸۰ش/۱۸۰۱ در لندن تجدید چاپ شد.^{۲۳}

ترجمه‌های کتاب مقدس در قرن نوزدهم میلادی
چاپ ترجمه‌های فارسی کتاب مقدس در قرن نوزدهم از هند آغاز شد و چنان که گفتیم، بعد از آنکه چارلز ویلکینز حروف چاپی فارسی نستعلیق را اختراع کرد و به کار گرفت، این شیوه از چاپ به سبب سرعت بالا، تطابق ظاهری خطوط با خط رایج در فرهنگ و تیراژ بالا چاپ فارسی در هند و بعد از آن در لندن را تسریع کرد.

^{۱۹} رسول جعفریان، 'انجیل نادرشاهی'، کتاب ماه دین، شماره ۱۲۶ (فروردین ۱۳۸۷)، ۶۹.

^{۲۰} جعفریان، 'انجیل نادرشاهی'، ۷۰.

^{۲۱} آلیس علیایی، دایره‌المعارف کتاب مقدس (تهران: روزگار نو، ۱۳۸۰)، ۲۹.

^{۲۲} William Brown (M.D.) & Adam Clarke, *The history of missions: the propagation of Christianity among the heathen, since the reformation* (B. Coles V. D. M., 1816), vol. 2, 552.

^{۲۳} Adam Clarke & Edward Harwood, *A Bibliographical dictionary* (W. Liverpool Baynes, 1804), 227.

^{۱۴} William Brown, *The history of the propagation of Christianity among the Heathen* (Edinburgh, 1823), vol. 1, 672; Samuel Bagster, *The Bible of every land* (London, 1848), 67.

^{۱۵} والتر ژ. فیشل، 'ترجمه‌های فارسی تورات و انجیل'، ترجمه احمد آرام، راهنمای کتاب، شماره ۵ (اسفند ۱۳۳۸)، ۶۷۵.

^{۱۶} Bagster, *The Bible of every land*, 67.

^{۱۷} Brown, *The History of the propagation*, Vol. 1, 673.

^{۱۸} A catalogue of the Persian printed books in the British Museum, 161.

قرن نوزدهم میلادی نقطه عطف کلیسا در تبلیغ مسیحیت در کشورهای فارسی‌زبان به حساب می‌آید. از یک طرف نفوذ بیش از حد کلیسا در هند به واسطه استعمار و از طرف دیگر تمایل فراوان ایران برای ارتباط با کشورهای اروپایی از عواملی بودند که زمینه این نفوذ را بیش از پیش افزایش دادند. در این قرن بسیاری از مترجمان کتاب مقدس به ایران رفت‌وآمد داشتند و از این زمینه به نحوی شایسته بهره بردند. تأسیس زنجیره‌ای مدارس و بیمارستان‌ها و تبلیغ مستقیم و غیر مستقیم مسیحیت با نگاهی اجمالی به تاریخ این دوران کاملاً مشهود است. ظهور انجمن‌های گوناگون مسیحی در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم میلادی در اروپا بر نفوذ و گسترش مسیحیت در شرق تأثیر بسزایی گذاشتند که از آن جمله‌اند انجمن تبلیغی لندن (۱۷۹۵)، انجمن تبلیغی کلیسا (۱۷۹۹) و انجمن بریتانیایی و خارجی کتاب مقدس (۱۸۰۴) که هر سه در لندن تأسیس شدند. از دیگر انجمن‌های فعال آن دوران هیئت امریکایی کمیسونرها برای تبلیغات خارجی بود که در ۱۱۹۵/ش/۱۸۱۶ شکل گرفت.^{۲۴} ورود برخی از هیئت‌های مسیحی به کشورهای فارسی‌زبانی چون هند و ایران در کنار نفوذ هرچه بیشتر در جامعه مسلمانان و تقویت هرچه بیشتر اقلیت مسیحی از جمله برنامه‌های کلیسا در ابتدای قرن نوزدهم میلادی بود. در قرن نوزدهم، سه سازمان خارجی مسیحی آرام‌آرام در ایران اجازه فعالیت یافتند و هر یک اقدام به چاپ و انتشار کتاب‌های مسیحی به زبان فارسی کردند که به ترتیب عبارتند از انجمن سوئیسی آلمانی بازل که ابتدا در قفقاز و سپس شمال‌غرب ایران فعالیت داشت، انجمن میسیون کلیسایی که اعضای آن همگی انگلیسی و در جنوب ایران مستقر بودند و سازمان میسیونری کلیساهای امریکا که در نواحی شمال و غرب کشور فعال بود.^{۲۵}

اولین ترجمه چاپ شده در این قرن سه بخش منتخب از ترجمه ویلیام چمبرز بود که آن را از انجیل متی برگردانده بود. این ترجمه یکبار در ۱۷۴/ش/۱۷۹۵ در کلکته چاپ و بعد از آن در ۱۸۰/ش/۱۸۰۱ در لندن بازچاپ شد. اولین ترجمه‌ای که در ابتدای قرن نوزدهم میلادی نگاشته شد و به چاپ رسید ترجمه کلنل هنری توماس کول بروک (Henry Thomas Colebrooke, 1765-1837) از سه بخش اول از انجیل است که در ۱۱۸۳/ش/۱۸۰۴ در کلکته منتشر شد.^{۲۶} کول بروک در ۱۸۰۵/۱۱۸۵ به یاری میرزا محمد فترت برخاست و ترجمه‌ای از انجیل متی را در همین سال عرضه کرد که چاپخانه هندوستانی در کلکته آن را چاپ و منتشر کرد.

چندین سال بعد ترجمه فارسی بخش عمده‌ای از کتاب عهد جدید شامل مزامیر و برخی از قسمت‌های دیگر را فرقه مبلغان باپتیست آغاز کردند و برای این کار کشیش هنری مارتین (Henry Martyn, 1781-1812) انتخاب شد. در ۱۱۸۷/ش/۱۸۰۸، ناتانیل ثابت بخش مختصری از ترجمه کتاب عهد جدید به زبان عربی را تحت نظارت هنری مارتین به چاپ رساند.^{۲۷} این حرکت نقطه شروع هنری مارتین برای ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی به حساب می‌آید. عدم رضایت هنری مارتین از تلاش‌های چندین و چندساله‌اش در ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی طی مسافرتش در ۱۱۹۰/ش/۱۸۱۱ به ایران کاملاً مشهود بود. او به این نتیجه رسید که ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی را باید در مهد زبان و ادب فارسی، یعنی ایران، به انجام رساند، زیرا در دیار هند یا باید تن به واژه‌ها و اصطلاحاتی می‌داد که از زبان فارسی فاصله گرفته بودند یا باید اسیر واژه‌هایی عربی می‌شد که ناتانیل ثابت به او دیکته می‌کرد.

در ۱۱۹۱/ش/۱۸۱۲، کشیش لئوپولدو سباستینی، رئیس بخش خدمات کاتولیکی رم به ایران و قندهار، ترجمه‌ای از انجیل از زبان یونانی را به انجام رساند. این ترجمه با تیراژ ۱۰۰۰ نسخه در کلکته چاپ و با حمایت انجمن کتاب مقدس کلکته خریداری و در بین مسیحیان ساکن ایران پخش شد.^{۲۸} به نظر می‌رسد انجیل سباستینی حداقل چهار نوبت به چاپ رسیده باشد.^{۲۹} هنری مارتین در ۱۱۹۰/ش/۱۸۱۱ به شیراز رفت و همکاری خود را با سیدعلی‌خان شیرازی آغاز کرد. او موفق شد تا در عرض یک سال در تاریخ ۴ اسفند ۱۱۹۰/ش/۲۴ فوریه ۱۸۱۲ کل عهد جدید را از زبان یونانی و مزامیر را از عبری به فارسی ترجمه کند. هنری مارتین برای دیدن شاه و تقدیم این ترجمه به تهران رفت، اما امکان دیدار شاه فراهم نشد. پس از آن راهی تبریز شد و در دیدار با سرگور اوزلی، سفیر کبیر انگلیس، موفق شد نسخه نفیس این ترجمه را به فتحعلی‌شاه و عباس میرزا عرضه کند. با حمایت سرگور اوزلی، نسخه دیگری از انجیل ترجمه شده به فارسی به انجمن روسی کتب مقدس فرستاده شد و انجمن مزبور آن را به چاپ رساند. تلاش سرگور اوزلی و ملاقاتش با شاهزاده گالیتزین

^{۲۴} گرین، "انقلاب استانهویی و چاپ فارسی"، ۱۴۱.

^{۲۵} هانیبال گورگیز، "روایت‌های تبشیری: مروری بر تالیفات مبلغات مسیحی در ایران"، اخبار ادیان، سال ۲، شماره ۷ (۱۳۸۳)، ۱۲۳.

^{۲۶} Brown & Clarke, *The history of missions*, vol. 2, 553.

^{۲۷} Brown & Clarke, *The history of missions*, vol. 2, 553.

^{۲۸} Brown & Clarke, *The history of missions*, vol. 2, 553.

^{۲۹} Brown & Clarke, *The history of missions*, vol. 2, 674.

روسی منتج به آن شد که به دستور او برای چاپ انجیل حروف فارسی خاصی در اندازه‌های متفاوت ریخته و آماده شود. چاپ این اثر حدود شش ماه زمان برد و در نهایت ۵ هزار نسخه از این انجیل در ۱۱۹۳ش/۱۸۱۵ در سن پترزبورگ آماده شد که البته بسیار پرغلط بود.^{۳۰} یک سال بعد، هنری مارتین و سیدعلی‌خان شیرازی ترجمه‌ای از لوقا را نیز در کلکته منتشر کردند.^{۳۱} در ۱۱۹۶ش/۱۸۱۸ نیز ریچارد واتس کتابی با نام راه راست و حیات‌بخش به زبان فارسی در لندن چاپ و منتشر کرد که نام و نشانی از مترجم آن در دست نیست.

در میان ترجمه‌های منتشرشده به زبان فارسی ترجمه هنری مارتین از اقبال بیشتری برخوردار و بارها در هند، لندن و ادینبورگ چاپ و منتشر شد. اقبال به این ترجمه آن قدر زیاد بود که بسیاری از مترجمان بعد از هنری مارتین فقط سعی کردند ویرایش جدیدتر و بهتری از این ترجمه عرضه کنند و مبنای ترجمه خود را کتاب هنری مارتین قرار دادند. برای اولین بار ساموئل لی (Samuel Lee, 1783-1852) ویرایش خود از انجیل هنری مارتین را در ۱۲۰۲ش/۱۸۲۴ در لندن منتشر کرد. لی پیش از این کتاب پیدایش را در ۱۱۹۵ش/۱۸۱۷ به زبان فارسی ترجمه کرده بود.^{۳۲} از دیگر اشخاصی که اقدام به ویرایش ترجمه هنری مارتین کردند باید از رابرت بروس نام برد که اولین ویراست او از ترجمه هنری مارتین انجیل مرقس بود که به در ۱۲۵۱ش/۱۸۷۳ در لندن به چاپ رسید. بروس ویرایش عهد جدید هنری مارتین را در ۱۲۶۰ش/۱۸۸۲ در لندن منتشر ساخت. بعد از بروس نیز راینهولت راست ویرایشی از عهد جدید هنری مارتین را در ۱۲۵۴ش/۱۸۷۶ در لندن منتشر کرد.

بعد از انتشار ترجمه هنری مارتین در سن پترزبورگ، ویلیام گلین (William Glen, 1779-1849)، از کشیشان مبلغ در تاتارستان، با کمک ای. اچ. دیتریچ به بررسی این ترجمه پرداخت و تصمیم به نگارش ترجمه‌ای از عهد قدیم و بازنگری در ترجمه

هنری مارتین از عهد جدید گرفت و در این زمینه ترجمه‌ای از متن عبری را آغاز کرد. با اعطای کمک‌هزینه دپارتمان ترجمه انجمن بریتانیایی و خارجی کتاب مقدس و با پیشنهاد اسقف میدلتون، توماس رابینسون (Thomas Robinson, 1790-1873) از کشیشان شهر پونه هند کار ترجمه عهد عتیق را آغاز کرد. اولین بخش این ترجمه در ۱۲۰۳ش/۱۸۲۵ به اتمام رسید و منتشر شد و کار ترجمه دیگر بخش‌ها تا ۱۲۱۶ش/۱۸۳۸ به طول انجامید. در ۱۲۰۶ش/۱۸۲۸ و ۱۲۱۴ش/۱۸۳۶ و ۱۲۱۷ش/۱۸۳۹ ترجمه‌های توماس رابینسون منتشر شدند.

در ۱۲۰۸ش/۱۸۳۰ تلاش‌های ویلیام گلین در ترجمه کتاب مقدس به ثمر نشست و برای اولین بار ریچارد واتس کتاب زبور داوود را در این سال در لندن به چاپ رساند. یک سال بعد کتاب امثال سلیمان نیز به‌توسط ریچارد واتس انتشار یافت. در ۱۲۱۲ش/۱۸۳۴، میرزامحمدابراهیم (۱۲۳۲-۱۱۷۸ش/۱۸۵۴-۱۸۰۰)، از ایرانیان ساکن انگلستان و استاد دانشگاه هیلبری، ترجمه‌ای از کتاب اشعای نبی فراهم درآورد که با ویرایش فرانسس یوهانسن (Francis Johnson, 1795-1876) در لندن به چاپ رسید. این ترجمه در آن زمان چنان پسندیده واقع شد که در مجله هر تفورد از رویکرد آزادمنشانه و غیرمتعصبانه میرزا ابراهیم به مسیحیت به نیکی سخن رفت: "ترجمه فارسی بخشی از انجیل به قلم میرزا ابراهیم را باید نمونه یکی از اصیل‌ترین و جاندارترین ترجمه‌های انجیل به یکی از زبان‌های مدرن شمرد."^{۳۳}

انتشار کتاب مقدس به زبان فارسی و با حروف عبری از جمله تلاش‌هایی بود که کلیمیان از اواسط قرن نوزدهم میلادی به منظور استفاده کلیمیان فارسی‌زبان از کتاب مقدس صورت می‌دادند. پیش از این گفتیم که اولین کتاب مقدس چاپ‌شده در قسطنطنیه در ۹۲۴ش/۱۵۴۶ به زبان فارسی و با حروف عبری به چاپ رسیده بود. در ۱۲۲۵ش/۱۸۴۷ نیز دکتر لوگین ترجمه فارسی هنری مارتین را با حروف عبری برای استفاده یهودیان به نگارش درآورد که دکتر ویلسون در بمبئی آن را ویرایش کرد و در لندن به چاپ رسید. دو ترجمه از مزامیر به زبان فارسی و حروف عبری در انتهای این قرن منتشر شد که اولین آنها را بنیامین کوهن بخاری در ۱۲۶۱ش/۱۸۸۳ به صورت دوزبانه عبری و فارسی در روبروی هم به چاپ رساند. دیگر ترجمه را میرزا نورالله‌بن حکیم موشه، یک یهودی مبلغ ایرانی، با استفاده از ترجمه رابرت بروس در ۱۲۷۳ش/۱۸۹۵ صورت داد که انجمن بریتانیایی و خارجی کتاب مقدس آن را در لندن منتشر ساخت.^{۳۴}

³⁰ Bagster, *The Bible of every land*, 68.

³¹ Brown, *The history of the propagation*, vol. 1, 647; Bagster, *The Bible of every land*, 68.

³² Anna Mary Lee, *A Scholar of a past generation: a brief memoir of Samuel Lee* (London: Seeley & Co., 1896), 249.

³³ مایل اچ. فیشر، "آموزش زبان فارسی در انگلستان:

میرزامحمدابراهیم، "ترجمه علی‌رضا شمالی، ایران‌نامه، سال ۲۱، شماره ۳ (پائیز ۱۳۸۲)، ۳۲۷.

³⁴ Amnon Netzer, "Judeo-Persian Communities IX. Judeo-Persian Literature," in *Encyclopaedia Iranica*.

نتیجه گیری

با نگاهی به تاریخ چاپ در اروپا و گسترش آن در کشورهای اسلامی و آسیایی، می بینیم همواره چاپ یکی از مهم ترین ابزار برای کلیسا در تبلیغ دین مسیحیت به شمار می رفته و کلیسا با شناخت این ابزار به نوعی ویژه از قابلیت های گوناگون این صنعت استفاده کرده است. صنعت چاپ نقش مهمی نیز در گسترش شرق شناسی در جوامع اروپایی داشته است، چنان که در این میان رابطه متقابل مستشرقان و کلیسا نیز کاملاً مشهود است. شروع انتشار ترجمه های فارسی از ابتدای قرن شانزدهم میلادی در امپراطوری عثمانی آغاز شد و بعد از آن، همپای گسترش صنعت چاپ روند صعودی ترجمه و چاپ کتاب مقدس به زبان فارسی در هند، آسیای میانه، ایران و اروپا رو به گسترش نهاد. اوج انتشار و گسترش صنعت چاپ در اروپا هم زمان با گسترش صنعت چاپ در جوامع فارسی زبان در قرن نوزدهم میلادی بود و بعد از اختراع حروف نستعلیق فارسی به دست چارلز ویلکنز در هند و گسترش استفاده از این حروف بود که ترجمه کتب مقدس به زبان فارسی و چاپ و انتشار آنها نیز گسترش یافت. در قرن نوزدهم میلادی ترجمه های متفاوتی از کتاب مقدس به زبان فارسی در هند، روسیه، سوریه، هلند و لندن چاپ و منتشر شد. در این میان نباید سهم هنری مارتین را در گسترش ترجمه های فارسی و چاپ و انتشار آنها در قرن نوزدهم میلادی از یاد برد که برای عرضه ترجمه ای روان از کتاب مقدس بسیار کوشید.

۳. عهد جدید

The New Testament

By Leopoldo Sebastiani, Calcutta Auxiliary Bible Society, 1812.

۴. انجیل

Gospels

By Leopoldo Sebastiani, Calcutta, 344 p., 1813.

۵. پیمان تازه خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح

Novum Testamentum Domini ET Salvatoris nostri Jesus Christi

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, Petropoli: Jos. Joannem, 455, [5] p., 26 cm, 1815.

۶. انجیل لوقا

Gospel according to St. Luke

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, Calcutta: P. Pereira, at the Hindoostanee Press, for the British and Foreign Bible Society, pp. 163-260, 22 cm, 1816.

۷. راه راست و حیات بخش

London: Printed by Richard Watts, 1818.

۸. زبور داود

Les Psaumes de David

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, London: Printed by Richard Watts. 143 p., 23 cm, 1824.

۹. عهد عتیق

The old Testament

By Thomas Robinson, Calcutta, 1825.

شناخت نامه ترجمه ها

۱. سه فصل اول از انجیل عیسی مسیح

The three first chapters of the Gospel

By Henry Thomas Colebrooke, London: Wood Street, Spa Fields: by S. Rousseau, 35 p., 20 cm, 1804.

۲. انجیل متی

Matthew

By Mirza Muhammad Fitrat Translated under the supervision of R. H. Colebrooke, Calcutta: College of Fort William, Printed at the Hindoostanee Press, [71] p., 31 cm, 1805.

۱۰. کتاب پیمان تازه خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح

The New Testament of our Lord and Saviour, Jesus Christ

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, London: Printed by Richard Watts for the British and Foreign Bible Society, 1827.

۱۱. کتاب پیمان تازه خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح

The New Testament of our Lord and Saviour Jesus Christ

۲۰. پیمان تازه خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح
**The New Testament of our Lord and Saviour
Jesus Christ**

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, London: Printed by Richard Watts for the British and Foreign Bible Society, 627 p., 21 cm, 1837.

۲۱. یوشع بن نون

Joshua

By Thomas Robinson, Calcutta: Church Mission Press, 21 cm, 1838.

۲۲. اشعیا

Saiah to Malachi

By Thomas Robinson, Calcutta: Church Mission Press, 1838.

۲۳. کتاب مقدس (عهد عتیق)

Books of the Pentateuch

By Thomas Robinson, John Haberman, London: Printed by Richard Watts, 570 p., 22 cm, 1839.

۲۴. عهد جدید

The New Testament

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, Calcutta: Printed at the Baptist Mission Press for the American and Foreign Bible Society, 584 p., 25 cm, 1841.

۲۵. چهار انجیل و اعمال رسولان

The four Gospels and the Acts of the Apostles
Calcutta: Printed for the Bible Translation Society at the Baptist Mission Press, 342 p., 25 cm, 1841.

۲۶. کتاب پیدایش و بخشی از کتاب خروج

The Book of Genesis and part of the Book of Exodus

By Thomas Robinson, Calcutta: The Asiatic Press, 1843.

۲۷. عهد عتیق

Old Testament in Persian

By William Glen, Edinburgh: 4 v, 26 cm, 1845.

By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali Khan, Calcutta: Church Mission Press, 563 p., 22 cm, 1828.

۱۲. عهد عتیق

Old Testament

By Thomas Robinson, Calcutta: Calcutta Auxiliary Bible Society, Printed by Henry Townsend, 389 p., 28 cm, 1828.

۱۳. زبور داوود

Psalms

By William Glen, Haji Mirza Taleb, edited by William Greenfield, London: Printed by Richard Watts British and Foreign Bible Society, 273 p., 17 cm, 1830.

۱۴. امثال سلیمان

Solomon's proverbs

By William Glen, Mirza Abdullah, edited by William Greenfield, F. J. V. Seddon, London: Printed by Richard Watts, 99 p., 17 cm, 1831.

۱۵. انجیل لوقا و اعمال رسولان

The Gospel of Luke and the Acts of the Apostles
Bombay: Bombay Auxiliary Bible Society, 128 p., 34 cm, 1832.

۱۶. زبور داوود

Psalms

By William Glen, Haji Mirza Taleb, edited by William Greenfield, London: Richard Watts, 273 p., 17 cm, 1834.

۱۷. کتاب اشعیا نبی

Book of Isaiah

By Mirza Ibrahim, edited by Francis Johnson, [London]: 156 p., 26 cm, 1834.

۱۸. زبور داود

Psalms

By William Glen, Haji Mirza Taleb, edited by W. Greenfield, London: Richard Watts, 273 p., 17 cm, 1835.

۱۹. یوشع بن نون

Joshua

By Thomas Robinson, [Calcutta]: 22 cm, 1836.

۲۸. عهد جدید
۳۶. انجیل لوقا
Luke
London: 157p., 1876.
۳۷. عهد جدید
Old and New Testament
By Henry Martyn, William Glen, London,
British and Foreign Bible Society, 1368 p., 1878.
۳۸. عهد جدید
New Testament in Persian
By Henry Martyn with the help of Mirza
Saiyad Ali Khan, Edited by Reinhold Rost,
[London]: 1880.
۳۹. مزامیر
Psalms
By William Glen, Haji Mirza Taleb, edited by Wil-
liam Greenwood, [Lahore]: 297 p., 21 cm, 1880.
۴۰. انجیل
Gospels
Judao-Persic, London: 367p, 1880.
۴۱. انجیل مقدس خداوند و رهاننده ما عیسی مسیح
Bible. N. T. Gospels. Judeo-Persian
By Henry Martyn, London: ba-Dar al-Ṭaba'at
T. R. Harison, 641p., 367 p., 19 cm, 1881.
۴۲. عهد جدید
New Testament in Persian
By Henry Martyn with the help of Mirza Saiyad Ali
Khan, Robert Bruce, Edward Henry Palmer, London:
British Foreign Bible Society, 666 p., 22 cm, 1882.
۴۳. چهار انجیل
The four Gospels and the Acts
By Henry Martyn with the help of
Mirza Saiyad Ali Khan, Robert Bruce, Leipzig:
Drugulin, [2], 394, [2] p., 1882.
۴۴. مزامیر
Psalms
By Benjamin Kohen Bukhari, Wien: Druck von
Jacob Schlossberg, 4 p., l., 1, 6-152, [7] p., 20
cm, 1883.
۲۸. عهد جدید
The New Testament
By Henry Martyn with the help of Mirza
Saiyad Ali Khan, Edinburgh: Printed for
the British and Foreign Bible Society by T.
Constable, 532 p., 1846.
۲۹. انجیل
Gospels
Martyn's version, written in Hebrew characters
by Dr. Login for the use of the Persian Jews,
and edited by Dr. Wilson of Bombay, London:
T. R. Harison, 607 p., [1847].
۳۰. چهار انجیل و اعمال رسولان
**The four Gospels and the Acts of the apostles
in Persian**
Edited By C. B. Lewis, Calcutta: Printed for the
Bible Translation Society [etc.], 420 p., 22 cm, 1850.
۳۱. عهد جدید
The New Testament
By Henry Martyn with the help of Mirza
Saiyad Ali Khan, Calcutta: Bible Translation
Society and the American and Foreign Bible
Society, [3], 719 p., 23 cm, 1851.
۳۲. عهد عتیق
Old Testament
By William Glen, London: 1658 p., 24 cm, 1856.
۳۳. متی
Matthew
Ludhiana, 96p., 1866 [Litho].
۳۴. انجیل مرقس
Gospel according to St. Mark
By Henry Martyn with the help of Mirza
Saiyad Ali Khan, revised by Robert Bruce,
[London]: 111 p, 17 cm, 1873.
۳۵. عهد جدید
The New Testament
By Henry Martyn with the help of Mirza
Saiyad Ali Khan, London: British and Foreign
Bible Society, 1876.

۵۵. عهد جدید و عهد قدیم
The Gospel in the Old and New Testament
Beirut, Syria: American Press, 127 p., 1891.

۴۵. مزامیر
Psalms
By Baba Ben Nuriel, Wien: 1883.

۵۶. عهد عتیق
Holy Bible - the Pentateuch
Robert Bruce, [London]: 331 p., 23 cm, 1893.

۴۶. انجیل مقدس
Gospel according to St. Mark in Persian
By Robert Bruce, [London]: 61 p., 14 cm, 1885.

۵۷. دزدی مکن
تهران: بی‌جا، نستعلیق: محمدصادق بن محمدرضا تویسرکانی،
۵۸ ص، خشتی، ۱۳۱۱ق.
بخشی از کتاب عهد قدیم

۴۷. عهد جدید
New Testament
By Henry Martyn, Mirza Saiyad Ali Khan
revised by Robert Bruce, Edward Henry
Palmer, London: British Foreign Bible Society,
532 p., 1887.

۵۸. کتاب مقدس
Persian Bible
Henry Martyn و William Glen, Revised by R.
Bruce, London: British and Foreign Bible
Society, 421 p., 22 cm, 1895.

۴۸. متی
Matthew
By William Bruce, London: British and Foreign
Bible Society, 108 p., 17 cm, 1890.

۵۹. سفر پیدایش
Book of Genesis
By Robert Bruce, and transliterated by Mirza
Norollah, London: Waterlow and Sons,
Printers, 172 p., 19 cm, 1896.

۴۹. کتاب پیدایش و کتاب خروج
Book of Genesis and the Book of Exodus
By Robert Bruce, [Cairo]: 323 p., 14 cm, 1890.

۶۰. عهد جدید به همراه مزامیر
New Testament. Followed by Psalms
By Robert Bruce, London: British and Foreign
Bible Society, pp 1-421, 830-947, 19 cm, 1895.

۵۰. مزامیر
Psalms
By William Bruce, [London: 1891].

۶۱. انجیل یوحنا
The Gospel according to Saint John
Henry Martyn, Revised by R. Bruce, Oxford:
British and Foreign Bible Society, 1899.

۵۱. اعمال رسولان
Acts of the Apostles in Persian
By Robert Bruce, [London]: 94 p., 16 cm, 1891.

۶۲. تورات
Pentateuch
By Robert Bruce, and transliterated by Mirza
Norollah, Mirza Khoda'da'd ibn 'Elīyahū,
London: British and Foreign Bible Society, 698
p., 19 cm, 1899.

۵۲. مزامیر
Psalms
London: British and Foreign Bible Society,
194p., 17cm, 1891.

۶۳. زبور داوود
Tehilimya ketabe mazamir ya'ni zabore David
Mirza Norollah, London: British and Foreign
Bible Society, 279 p., 18 cm, 1899.

۵۳. لوقا
Gospel according to St. Luke
William Bruce, London: British and Foreign
Bible Society, 97 p., 17cm, 1891.

۶۴. زبور داوود
Tehilimya ketabe mazamir ya'ni zabore David
Mirza Norollah, London: British and Foreign
Bible Society, 279 p., 18 cm, 1899.

۵۴. یوحنا
Gospel of John
London: British and Foreign Bible Society, 74
p., 17cm, 1891.